

El cant coral al País Valencià per Vicent Galbis

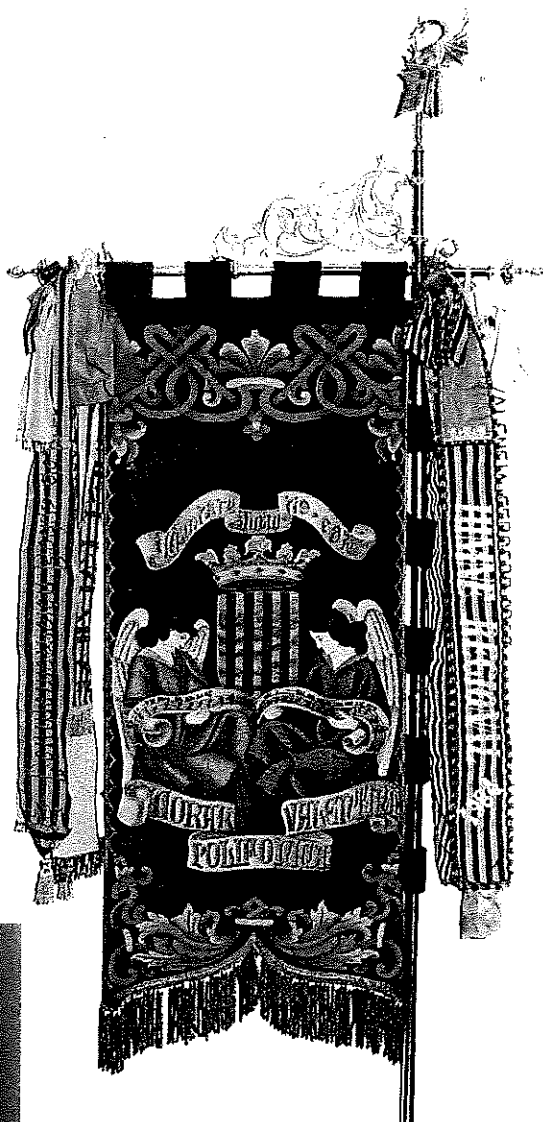
A l'hora d'organitzar una abundant informació que abraça més de mig segle s'ha optat per establir dues etapes dividides per l'arribada de la democràcia, separant aquelles agrupacions que van sorgir abans de l'any 1975 (encara que la seua trajectòria arribe fins a l'actualitat) d'aquelles que van aparèixer després de la mort del general Franco. A més del seu significat polític, aquest esdeveniment va afectar tots els fenòmens de sociabilitat de la vida espanyola, i els cors no deixen de ser un exponent clar de l'activitat sòcio-cultural. La distribució de l'espai s'ha fet en funció de la quantitat, la història i la qualitat de les agrupacions de València, Alacant i Castelló.

De 1939 a 1975

València

Coral Polifònica Valentina

En els anys immediatament posteriors a la Guerra Civil l'agrupació més important de la ciutat va ser la Coral Polifònica Valentina, fundada el 1942. Avui sorprèn com en una època tan fosca aquesta agrupació presentava uns trets tan innovadors com el variat repertori a cappella (des del Renaixement fins a estrenes contemporànies), la dedicació a la música simfónico-coral, la gran atenció a la música d'autors valencians i l'especial interès per incorporar en aquells moments traduccions al valencià en obres de gran envergadura com *El Messies* de Händel, estrenat a Espanya per la Coral en la seua versió íntegra. La tasca d'Agustí Alamán Rodrigo, el director fundador, va ser transcendental per a la consolidació del cor, tant pels anys que va romandre al capdavant de la Coral (fins al 1965) com pel seu treball en la selecció de repertori.

Estendard de la Coral Polifònica Valentina (València) i retrat del seu director fundador, Agustí Alamán Rodrigo.

Aquest cor fou el més rellevant de la capital valenciana als anys posteriors a la Guerra Civil pel seu repertori innovador i per la seua projecció artística.

Fotos: ACPV.

Portada de *Nadal a València*, primer disc enregistrat per l'Orfeó Universitari de València, l'any 1962, al segell discogràfic EDIGSA (Arxiu de Vicent Galbis). El repertori nadalenc s'ha convertit en una especialitat d'aquest cor després de més de quaranta edicions del concert anual *El món canta davant d'un bressol*. A la portada apareix el seu director fundador, Jesús Ribera, artífex de l'enlairament i la consolidació de l'Orfeó.

Foto: Josep Parell.

La frenètica activitat que va portar a terme la Coral es pot observar en un fullet que va editar la mateixa agrupació al desembre de 1948, en el qual es comptabilitzen més de cent trenta concerts que comprenien estrenes absolutes dels millors compositors del període, com Palau, Moreno Gans o Joan Lamote de Grignon, o estrenes a Espanya d'autors com Schumann, Brahms o Mendelssohn. Després d'aquell any, va oferir estrenes nacionals, com la *Missa en si bemoll major* de Schubert, la *Simfonia núm. 2 Resurrecció* de Mahler o el *Rèquiem* de Fauré. Tanmateix, la seua preocupació pel repertori del segle XX no va disminuir gràcies a la interpretació de peces de Ravel, Stravinsky o Krěnek. En tots els casos anteriors va col·laborar amb l'Orquestra Municipal de València, que va esdevenir la introductora del gran repertori coral amb orquestra. En els últims anys ha viscut una perllongada etapa de letargia propiciada bàsicament per l'elevada mitjana d'edat dels seus components.

Orfeó Universitari de València

Fundat al novembre de 1947 per Jesús Ribera, que seria el seu primer director titular, destacà en aquesta etapa inicial pel fet d'assolir el primer premi en els quatre primers Certámenes Nacionales de Coros Universitarios i perquè inicià gires per Itàlia (1954), França (1956), País de Gal·les (1962 i 1963), Bèlgica (1964), Estats Units (1965), Anglaterra (1966 i 1968) i de nou Itàlia (1971).

Des del punt de vista musical, va fer la presentació de grans obres del repertori simfònic-coral, com l'estrena valenciana de *Carmina Burana* de Carl Orff (1960) i les estrenes nacionals d'*Alexandre Nevski* de Prokofiev (1961), *La infantesa de Crist* de Berlioz (1964) i *Budavary Te Deum* de Kodaly (1968), i va realitzar estrenes absolutes d'importants autors espanyols, com Òscar Esplà. El 1960 va establir la tradició del concert nadalenc anomenat *El món canta davant d'un bressol*, que encara es duu a terme.

La segona etapa està marcada per l'arribada a la direcció de l'entitat el 1972 d'Eduardo Cifre, en què van continuar les estrenes nacionals de peces de gran significació com *Threni* de Stravinsky, (1972), *El cant dels boscos* de Xostakòvitx (1973), *Missa núm. 3 en fa menor* de Bruckner (1978) o el *Glòria* de Poulenc (1980). Al costat d'obres de pes dins del repertori simfònic-coral, com els dos grans oratoris de Haydn, s'han cantat peces d'escassa presència als auditoris espanyols, com *L'estendard de Sant Jordi* d'Elgar (1990) o els *Chichester Psalms* de Bernstein (1994). En aquesta segona etapa va realitzar una gira per Índia i Filipines (1979) i aconseguí els primers premis en el Concurs Internacional de Cors Universitaris de Pardubice a Txecoslovàquia (1984 i 1988). Així mateix, va impulsar la creació del Festival Internacional de Cors Universitaris (FICU).

El 1997, amb motiu del 50è aniversari, va rebre l'Alta Distinció de la Generalitat Valenciana i la Medalla d'Or de la Universitat de València i la Politècnica, a les quals pertany l'Orfeó. Aquesta data assenyalava el començament d'una tercera etapa marcada pel nou director, Josep Ramon Gil-Tàrrega, i la integració dins del Patronat d'Activitats Musicals de la Fundació General de la Universitat de València, que li ha permès mantenir un alt nivell amb la interpretació i la gravació el 1999 del concert *Cinc segles de música valenciana*, en què es van recuperar i estrenar peces des del Renaixement fins a l'actualitat, i l'estrena absoluta de la cantata *L'adéu de Lucrecia Borja* de Carles Santos (2001).¹

Orfeó Valencià Navarro Reverter

Des de la seva fundació el 1972 fins al 1987 ha cobert una primera etapa marcada per la titularitat de Jesús Ribera (gran protagonista de la música coral a València) i per la vinculació a la Caixa d'Estalvis de València (ara Bancaixa), a la qual pertanyien gran quantitat dels membres fundacionals. A partir de l'arribada del nou director, Josep Lluís Valldecabres, es va obrir una segona etapa caracteritzada per la desvinculació progressiva de l'esmentada entitat bancària.

Als inicis de la primera etapa va establir dues tradicions que arriben fins a l'actualitat: el concert nadalenc anomenat *Retaule de Nadal* i la participació a la *Ronda a la Verge de la Mare de Déu dels Desemparats*. Va efectuar gires per Itàlia i Polònia (1973), Estats Units (1978), Alemanya (1979) i Àustria (1986), i començà la seva dedicació a la música simfònico-coral amb interpretacions del *Rèquiem* de Mozart (1976, 1978), la *Vida de Maria* d'Amand Blanquer (1982, estrena mundial) i el *Judas Macabeus* de Händel.

La segona etapa significà una renovació del repertori, amb una especial atenció a obres poc programades de compositors com Brahms, Rheinberger o Gershwin. També va incrementar la participació en concerts amb orquestra, en què destacà la gran quantitat d'interpretacions de la *Simfonia núm. 9 Coral* de Beethoven, així com la *Simfonia núm. 8 Dels mil* de Mahler i, especialment, l'*Atlàntida* de Manuel de Falla en col·laboració amb La Fura dels Baus. Recentment, va actuar al Festival Puccini (*Tosca* i *Madama Butterfly*) i va efectuar una gira significativa a Cuba el 1995.²

Cors de veus blanques

L'Agrupació Vocal de Cambra de València, formada únicament per veus femenines, es va fundar el 1951 amb el concurs de Maria Teresa Oller, directora durant vint anys. Sota la seua direcció el cor va portar a terme una àmplia difusió de la música valenciana en estrenar gran quantitat de peces d'autors autòctons i els va donar a conèixer arreu d'Espanya i a països com Anglaterra i Holanda. Va protagonitzar l'estrena a València d'obres de compositors tan importants com Debussy o Britten.

Portada del single que recull algunes de les obres interpretades per l'Orfeó Valencià Navarro Reverter al seu concert *Retaule de Nadal 1974* (Arxiu de Vicent Galbis). Un dels trets més destacats d'aquest cor des de la seua creació és la versatilitat musical, ja que passa del repertori a cappella més complex a les obres simfònico-corals més significatives.

Foto: Josep Parer.

A la pàgina anterior, a baix: Lliurament de la Medalla d'Or de la Ciutat concedida a l'Orfeó Universitari de València el 1998 amb motiu del seu 50è aniversari per part de l'alcaldeessa i amb la presència dels rectors de les universitats Politècnica i de València, i el director titular actual, Josep Ramon Gil-Tàrrega (Arxiu de Vicent Galbis). Aquest cor està compost per estudiants i llicenciats dels centres universitaris abans esmentats i, en l'actualitat, segueix mantenint la seua prolongada i destacada trajectòria.

Reproducció: Josep Parer.

Portada del disc LP *Cançoners. Cançons populars valencianes*, gravat el 1979 per la Coral Infantil Juan Bautista Comes (Arxiu de Vicent Galbis).

En aquesta gravació el cor està dirigit pel seu fundador, José Roca, amb qui la Coral va arribar als nivells més alts de qualitat.

Foto: Josep Parer.

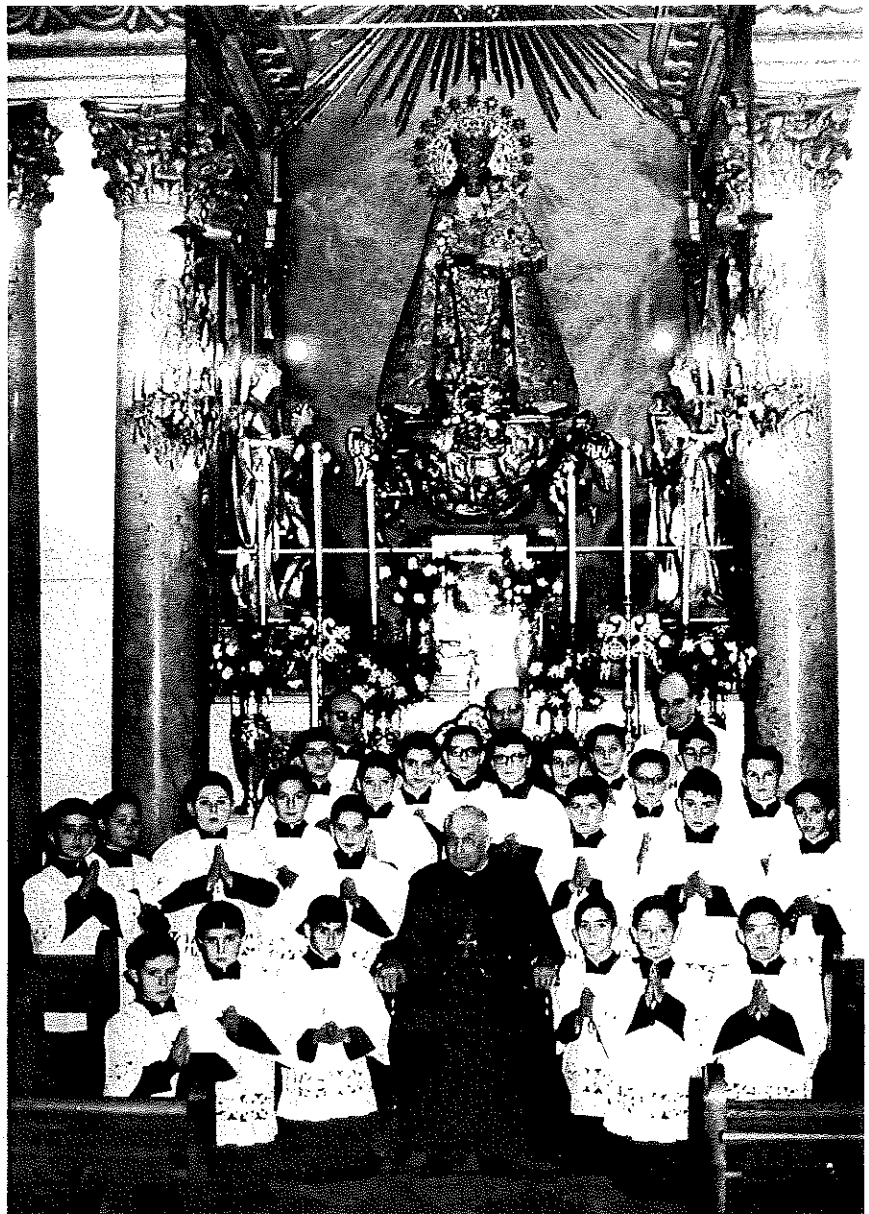
L'Escolania de la Basílica de la Mare de Déu dels Desemparats a València entorn del seu impulsor, l'arquebisbe Marcelino Olaechea (Arxiu de Nacho Lequerica).

La imatge es va traure el dia de la jubilació de l'esmentat prelat, el 1966. Aquesta coral religiosa (fundada el 1958) és encara un dels grups infantils de referència al moviment coral valencià.

Foto: Olalla.

La Coral Infantil Juan Bautista Comes va ser creada el 1956 per José Roca, director de l'Escola Municipal de Música, i es va destacar per l'estrena i l'enregistrament d'abundant repertori d'autors valencians; així mateix, va efectuar diverses gires nacionals i internacionals, en què destacà la realitzada el 1973 a Alemanya. Entre els seus concerts simfònic-corals destaca l'estrena absoluta el 1969 d'*Així canten els rics* de Jesús Guridi. Després de la seua jubilació, Roca va ser substituït per altres directors però sense aconseguir superar el nivell obtingut pel fundador.

L'Escolania de la Basílica de la Mare de Déu dels Desemparats va ser creada el 1958, gràcies a l'impuls de l'arquebisbe Marcelino Olaechea, sota la direcció de

José Estellés (1958-1978 i 1981-1984), substituït a la seua mort per Emilio Mesequer i el 1990 per Luis Garrido, un antic membre de l'Escolania. Hi va predominar una lògica dedicació a la música religiosa perquè l'Escolania té l'objectiu funcional de servir la música que s'escolta en la basílica de la patrona de València.³ Va esdevenir un dels primers centres integrats en què els alumnes es formaven amb un alt nivell musical i d'ensenyament reglat. La preparació musical de tota l'Escolania o d'alguns dels seus membres com a solistes ha permès incorporar al repertori de l'agrupació obres religioses d'autors molt significatius i variats. No obstant això, una saturada agenda d'actuacions l'ha portat a participar en multitud de projectes diferents, fet que ha comportat una certa decadència en la qualitat de les seues interpretacions més recents.

Els Petits Cantors de València es van presentar al públic el 1964 sota la direcció del seu fundador, Jesús Ribera, que va realitzar una selecció dels millors cantors infantils en els més importants col·legis de València, fins a aconseguir un cor capaç d'escandreix un ambiciós repertori a cappella i simfònic-coral. Les gires nacionals i internacionals i els guardons obtinguts, entre els quals destaca el primer premi guanyat al XXIV Concurs Musical Internacional de Llangollen (Gal·les), són prova de la seua qualitat. Quant a la seua activitat amb orquestra, sobreixen les estrenes a València de *Carmina Burana* (1968) i *Cantata de Nadal* (1969) de Carl Orff, *A Ceremony of Carols* de Britten i l'estrena nacional d'*El cant dels boscos* de Xostakòvitx (1973).

Els Petits Cantors de València van ser pioners en l'aplicació a la ciutat del concepte d'escola coral, en la qual xiquets de diverses edats canten en cors adequats al seu nivell i on reben una formació progressiva. Això va donar com a resultat la creació de diverses corals infantils, com els Minicantores.

La Schola Cantorum d'Algemesí, fundada per Diego Ramón en l'esmentada localitat valenciana l'any 1975, és un altre exemple d'escola coral, que, com a resultat de la seua encertada labor basada en el mètode Kodaly, ha donat vida a diverses corals, entre les quals destaca els Xiquets Cantors d'Algemesí.

Altres cors de les comarques de València

Juntament amb la tasca d'agrupacions tan primerenques com la Massa Coral Utielana, creada el 1946, a partir dels anys seixanta van sorgir en diversos pobles de la província una sèrie de cors que prompte van aconseguir, gràcies a la labor dels seus primers directors, un nivell que els va permetre conrear un digne repertori a cappella i unes participacions destacables en concerts simfònic-corals. És el cas de l'Orfeó Polifònic de Torrent (que va tenir com a director fundador Vicent Galbis García el 1963), de l'Orfeó d'Aldaia (fundat el 1972 pel director Mariano Segura) i també el Cor Cabanilles d'Algemesí, gràcies a la seua relació amb la ja esmentada Schola Cantorum, totes dues sorgides gràcies a la iniciativa del seu director fundador Diego Ramón l'any 1971. El treball de difusió musical d'aquests cors en les seues localitats i entre uns coristes que són majoritàriament aficionats és una de les seues majors aportacions, continuada en altres corals sorgides a posteriori, com l'Orfeó Veus Junes de Quart de Poblet, fundat el 1975 i impulsat pel seu primer director, Josep Lluís Valldecabres.

L'Orfeó Polifònic de Torrent (València)
amb el seu director fundador, **Vicent Galbis**
García, amb una formació de finals dels anys
setanta (Arxiu de Vicent Galbis).

El sorgiment de diverses corals a la província
de València fou molt important a principis
dels anys seixanta. El treball de directors
com Pesmentat o José Luis López, Mariano
Segura i Diego Ramón va ser fonamental
per a la consolidació del coralisme valencià.

Reproducció: Josep Parer.

Alacant i Castelló

Cal començar aquest apartat amb la ressenya d'aquells cors alacantins fundats abans de la guerra i que després han continuat funcionant. Aquest és el cas de la Coral Crevillentina, fundada entorn de 1880 en la població de Crevillent i que constitueix un dels cors més actius del segle XX. Després de la Guerra Civil, esta coral presenta una activitat sobreixent per la quantitat de concerts i la qualitat de les seues actuacions: premis nacionals, participació en representacions operístiques i de sarsuela, gires per l'estranger, etc. Una situació semblant seria la de l'Orfeó Alacant, fundat el 1901 i que es va acollir el 1957 al patrocini de la Caixa d'Estalvis del Sud-est. Aquest cor ha tingut entre els seus titulars més rellevants dos dels músics més importants de l'àmbit alacantí: Ricardo Ruiz Baquero i Antonio Ferriz.

Després de la Guerra Civil sobreix la trajectòria de la Coral Polifònica Alcoiana, fundada el 1947. El seu currículum destaca per la gran quantitat de concerts oferts, per l'ampli repertori que abraça, el gran nombre de guardons obtinguts i la interpretació d'obres simfònico-corals d'autors tan diferents com Vivaldi o Amand Blanquer. Entre els seus directors hi ha dos membres d'una de les dinasties de músics més importants d'Alacant, Gregorio Casasempere Juan i Gregorio Casasempere Gisbert.

Pel que es referix a les agrupacions infantils, hem de citar l'Orfeó Infantil del Sud-est, creat el 1958 per Ricardo Ruiz Baquero en l'àmbit de l'Institut Musical

A la pàgina següent, a baix:

Portada del programa de la segona edició
del Festival Coral del País Valencià, realitzat
el 1983 a la ciutat de València (Arxiu
de Vicent Galbis).

Aquesta reunió coral es va celebrar
anualment al llarg del període 1981-1987
i va constituir un revulsiu per al moviment
coral autòcton.

Foto: Josep Parer.

del Sud-est, que posteriorment es transformaria en el Conservatori d'Alacant. El 1964 va passar a denominar-se Orfeó Stella Maris i es va convertir en una activa coral de veus exclusivament femenines que actua amb el mecenatge de la Caja de Ahorros del Mediterráneo (CAM). Ha realitzat una gran tasca de difusió del repertori de veus blanques, en especial sota la titularitat de José María Vives.⁴

El primer cor important sorgit a Castelló després de la Guerra Civil va ser la Schola Cantorum, fundada el 1939 amb la intenció de servir la música litúrgica en l'església de Sant Agustí i posteriorment en la concatedral de Santa Maria. Va esdevenir la coral religiosa més important, amb un ampli repertori de misses i polifonia clàssica. El 1979 inicia el segon període de la seua història en incloure veus femenines i abordar un repertori de caràcter profà, amb una especial dedicació a la música popular.

L'altre cor a destacar és la Coral Vicent Ripollès, fundada el 1978 pel director Juan Ramón Herrero, un dels músics més importants de Castelló en la segona meitat del segle XX.

Aquesta agrupació té una gran presència en la vida de la ciutat, com manifesten els seus tradicionals concerts de Nadal i Setmana Santa i la voluntat d'homenatjar els artistes més destacats de Castelló, com l'escriptor Bernat Artola o els compositors José Pradas i Matilde Salvador, de la qual ha estrenat obres com el *Betlem de la Pigà* i la cantata *Les hores*. A més de realitzar gires nacionals i internacionals, ha interpretat peces simfónico-corals d'autors tan infreqüents com Mario Castelnuovo-Tedesco.

De 1975 a l'actualitat

Festivals corals

Després de la mort del general Franco, el progressiu ambient d'obertura social va impregnar el moviment coral valencià. Entre 1978 i 1979, es van celebrar una sèrie de trobades corals en localitats de Castelló, Alacant i València que van donar origen a la realització del I Festival Coral del País Valencià el 1981.⁵ A més dels concerts i altres activitats paral·leles, aquest festival pretenia articular una Federació Valenciana de Cors. Encara que va organitzar algunes activitats entre 1983 i 1984, la citada associació no va arribar a consolidar-se i va acabar desapareixent. No obstant això, els Festivals Corals es van mantenir durant set edicions fins a l'any 1987. El 1992 va sorgir el Festival Internacional de Cors Universitaris (FICU), patrocinat per la Generalitat Valenciana i amb l'impuls organitzatiu de l'Orfeó Universitari de València. Aquest festival compta ja amb quatre edicions, i en la seua convocatòria de l'any 2000 hi van participar catorze agrupacions de tres continents que van aglutinar més de sis-cents coristes universitaris, mostra del nivell aconseguit.

LXXV
LD

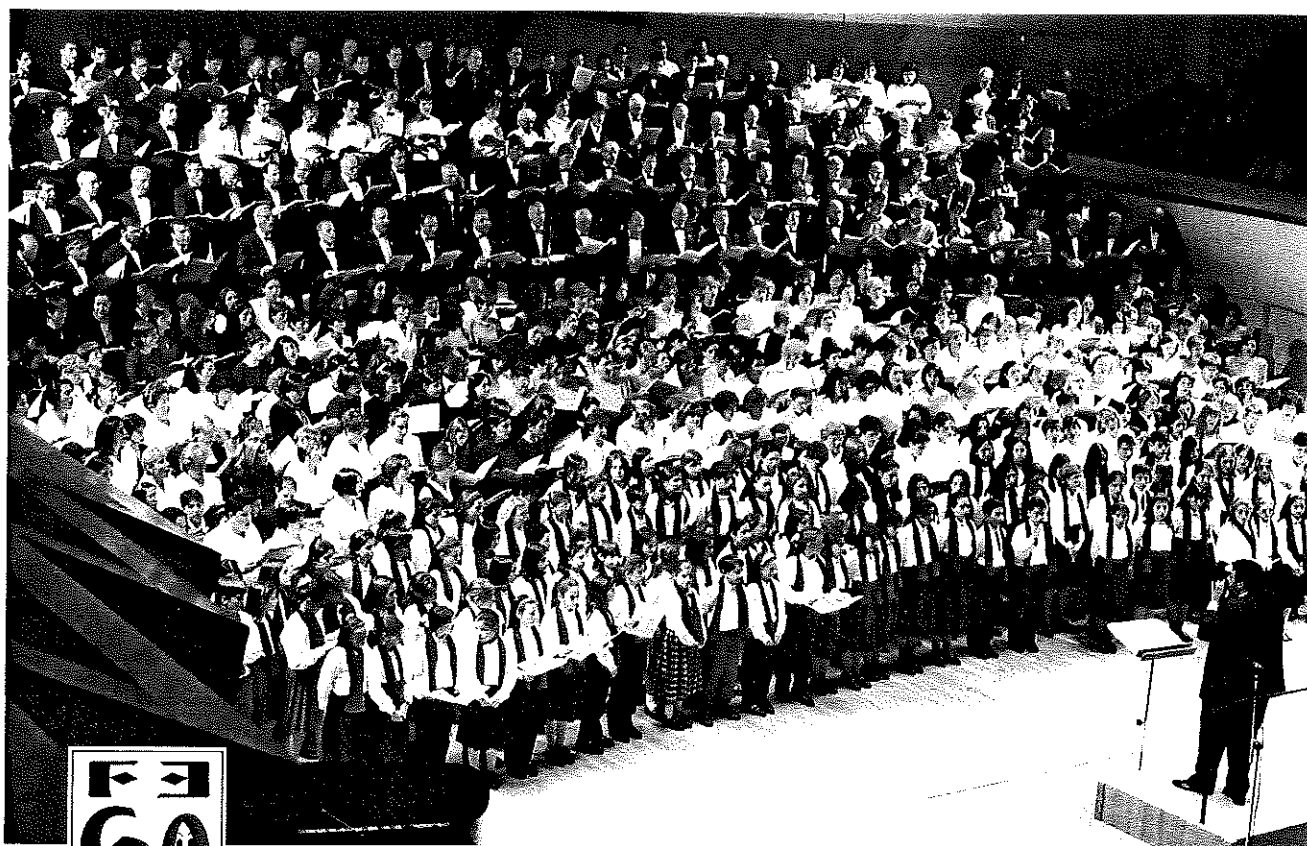
75 ANIVERSARI DE
LA CORONACIÓ
PONTIFICIA I
CANÒNICA DE
LA MARE DE DÉU
DEL LLEDÓ
PATRONA DE
CASTELLÓ

música de
LLEDÓ

Portada del CD gravat el 1999 per celebrar el 75è aniversari de la coronació pontificia i canònica de la Mare de Déu del Lledó (Arxiu de Vicent Galbis). Hi participen, entre altres cors, la Coral Vicent Ripollès i la Schola Cantorum de Castelló.

Foto: Josep Pare.

Concert de cloenda de la 1a Trobada de Cors organitzada per la Federació de Cors de la Comunitat Valenciana (FECOCOVA) el 30 de gener de 1999 i el logotip d'aquesta entitat.

La trobada de corals és una de les activitats més significatives d'aquesta recent i activa Federació fundada l'any 1998. Replega el repte de constituir una federació que aglutine els grups corals valencians. De moment, la seua activitat respon de forma positiva a l'esmentat desafiament.

Fotos: FECOCOVA.

Federació de Cors de la Comunitat Valenciana (FECOCOVA)

Després del fallit intent de crear una Federació Valenciana de Cors, el 1998 va cristal·litzar este projecte amb l'aparició de la FECOCOVA, que en poc temps ha desplegat una sorprenent i diversa activitat amb l'organització de diferents reunions corals (Trobada de Cors de la Comunitat Valenciana, Trobada Coral de Nadal) i la potenciació d'activitats paral·leles, com el concurs de composició coral o la gravació d'un disc de música coral infantil. A més, publica la revista *Cantem* (que difon les novetats del món coral valencià, inclou entrevistes i articles) i compta amb més de cinquanta cors federats en les tres províncies. Ha obtingut el suport de la Federació Internacional de la Música Coral (FIMC), que ha establert el seu secretariat al centre cultural Villa Gadea d'Altea (Alacant) des de 1999, des d'on ha realitzat activitats que han repercutit positivament en l'ambient coral alacantí i, per extensió, autonòmic.

Dues manifestacions emergents: els cors de cambra i les escoles corals

La consolidació dels més importants cors mixtos de la ciutat de València a principis dels anys vuitanta, l'Orfeó Universitari i l'Orfeó Navarro Reverter, va portar els seus membres més inquiets a cercar un repertori més especialitzat en la música històrica. Açò va desembocar en la creació de cors de cambra, el primer exponent significatiu dels quals va ser Studium Musicae, creat el 1981, que en la seua

curta existència va aconseguir un gran nivell de qualitat i que va ser requerit per Jordi Savall per gravar el seu disc d'*Ensalades*.

El 1983 es va fundar el Cor de Cambra Lluís Vich, compost per vuit veus masculines dedicades al repertori medieval (amb una magnífica gravació quasi inèdita del *Misteri d'Elx*) i renaixentista. De creació més recent és Victoria Musicae, dirigit per Josep Ramon Gil-Tàrraga, que està recuperant discogràficament material inèdit de gran interès d'autors tan coneguts com José de Nebra i de músics valencians tan importants i oblidats com Ginés Pérez, el disc del qual ha rebut nombrosos elogis de la crítica. També cal citar el conjunt Turiae Camerata, que presenta gran solvència en les seues freqüents interpretacions simfònico-corals. Altres cors de cambra representatius són Amalthea a València i Discantus a Cocentaina (Alacant).

Un fenomen que destaca en l'actualitat és l'auge del moviment coral infantil a causa sobretot del creixement de les escoles corals. A més de les ja esmentades, han sorgit distintes entitats que aglutinen diversos cors infantils agrupats segons l'edat dels seus components, i estan constituint un gran viver per als cors mixtos a més d'una excel·lent forma de posar en contacte el xiquet amb la música. D'aparició totalment descentralitzada, n'hi ha a pobles de València (Quart de Poblet, Albal, Xirivella, Aldaia) i de Castelló (Vall d'Uixó). També en relació amb açò hi hauria el cultiu de la música coral infantil en centres privats d'ensenyament musical, com l'Aula Divisi de València.

Cor de la Generalitat Valenciana

Sorgit al desembre de 1987 com una de les grans innovacions del món coral valencià, el Cor de la Generalitat Valenciana és un col·lectiu de caràcter professional, amb uns components d'alt nivell (titulats en cant i les veus més destacades dels

Cor de Cambra Lluís Vich, creat a València el 1983 i compost per vuit veus masculines dedicades al repertori de la música antiga i barroca, bàsicament (Arxiu de Nacho Lequerica).

Aquest grup pot servir com a exemple de l'abundància de cors de cambra que han sorgit als darrers anys a la Comunitat Valenciana.

Reproducció: Josep Parer.

Opuscle informatiu del Cor de la Generalitat Valenciana, antigament anomenat Cor de València (Arxiu de Vicent Galbis). Aquesta coral s'ha convertit en tota una referència en la història del moviment coral valencià per les seues característiques innovadores, com ara caràcter professional i àmplia versatilitat interpretativa.

Foto: Josep Parer.

Martín i Soler fins als autors contemporanis) es complementa amb gravacions discogràfiques de repercussió internacional. En este sentit cal destacar els discos editats per Harmonia Mundi amb obres de Falla, Mompou i Luis de Pablo. En el terreny operístic ha actuat en els principals escenaris nacionals, com el Teatro Real de Madrid o el Liceu de Barcelona.

Malgrat que aquesta sobreixent trajectòria amaga algunes ombres, com la dificultat per trobar l'estabilitat laboral dels seus cantors, l'absència d'un local d'assajos adequat o la realització d'algunes actuacions decebedores a causa d'una agenda excessivament saturada en determinades èpoques, estem davant d'un dels millors actius de la vida musical valenciana, que constituïx tota una referència en la història del moviment coral autòcton.

Notes

1. Per a més informació, vegeu I. DE LEQUERICA (1998).
2. Per a més informació, vegeu DDAA (1997-1).
3. Vegeu J. CLIMENT (1999).
4. Vegeu J. DE D. AGUILAR (1970) i E. VALOR (1988).
5. Vegeu I. TOMÁS (1992).